

OSMANLI'DA VERGİ SİSTEMİ

OSMANLI'DA VERGİ SİSTEMİ

GİRİŞ

Bir devletin sadece kendinde bulundurduğu, tekeline aldığı kimi özellikler vardır. Güç kullanmak, gerektiğinde vatandaşlarının özgürlüğünü kısıtlamak bunlardan bazılarıdır. Yine bir devletin hiçbir zaman vazgeçmeyeceği tekelden birisi de vergi toplama hakkıdır. Gerek kadim dönemlerin devletleri, gerekse de günümüzün devletleri bu hakkını her zaman sonuna kadar kullanmış, egemenlik alametlerinden biri olarak görmüştür. Vergi toplama tekeline müdahaleyi egemenlik haklarına yapılan müdahale ile eş görmüş, vergi toplama hakkına mugayir davranış ve girişimleri sert bir şekilde bastırmış, yok etmeye çalışmıştır. Günümüzde bütün kurum ve kişiler devletin vergi toplama hakkını doğal bir hak olarak görmekte, yapılan hizmetlere karşılık bunun kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir. Bu çok da doğrudur. Zira kurumların kurumu olan devlet yapacağı hizmeti halkına sunarken yapacağı masrafı, bu hizmetten faydalanan kimselerden alması çok tabidir. Aksi halde devletin teorik boyutu ile devlet, fakat pratik boyutu ile bir devlet olamayacağı gerçektir. Devlet demek yaptırım gücü demektir, ekonomik bağlamda devleti var etmek, yaşatmak ise ancak ve ancak vergi ile mümkündür. Bir İslam devleti olan Osmanlı'da da durum böyleydi. Toprağa dayalı bir ekonomik yapısı ve ortaçağ imparatorluklarının en güçlü temsilcisi olan Osmanlı da kendini ve tebasını yönetebilmek için kendi ekonomik sisteminin sunduğu olanaklar dahilinde bir vergi sistemine sahipti. Bu vergi sistemi kendisinden önce gelen Türk ve İslam devletlerinin vergi sistemlerinden rafine edilerek Osmanlı'ya ulaşmıştı. İşte biz bu çalışmamızda bu sistemi anlamaya çalışacağız: Vergi sistemi nasıl işliyordu? Vergiler nasıl hesap ediliyor, nasıl tahsil ediliyordu? Tahsildarlarla, mükellefler arasında nasıl bir ilişki vardı, bu ilişki sağlıklı mı gergin bir ilişki miydi? Vergilere karşı halkın tepkisi nasıldı, herhangi bir toplumsal muhalefet var mıydı? Biz bu çalışmamızda bu soruların cevaplarını aramaya, bulmaya çalışacağız. Ama öncelikle Osmanlı vergi sisteminin altında yatan şer'i ve örfî kaynakların neler olduğuna şöyle bir göz gezdirmemiz elzemdir.

I - OSMANLI VERGİ SİSTEMİNİN ÜZERİNE İNŞA EDİLDİĞİ İLKELER

Çok geniş topraklar üzerinde, asırlarca hükümranlığını devam ettirmiş bulunan Osmanlı Devleti, diğer bütün devletlerde olduğu gibi kendisini, vergi cibayetinden, (vergi alma ve toplama hakkı) müstağni sayamazdı. Zira, varlığını ancak bu şekilde devam ettirebilirdi. Devletin iktisadi tarihinin önemli bir bölümünü teşkil eden bu vergi sistemini daha iyi anlayabilmek için onun dayandığı hukuki kaynakları da bilmek gerekiyor.

Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Osmanlı devleti, kuruluşundan

itibaren İslam hukukunu uygulamaya çalıştığı için devlet müesseselerinin ve özellikle verginin de İslami esaslara göre olması çok tabidir. Fakat, Osmanlıların ilk kuruluş yıllarında, buldukları Anadolu'nun yeni şartları, onların yeni bazı uygulamalara gitmelerine sebep oldu. Ayrıca, uzun bir zaman dilimi içinde Hıristiyan tebaayı da idare etmiş olması, Osmanlı toplum hayatını daha önceki Müslüman devletlerdekinden farklı bir hale getirmişti. Bu yüzden vergi sisteminde bazı değişimlerin, icatların ve hatta başka toplumlardan iktibasların yapılması zaruri hale gelmişti.

Bilindiği üzere zekat, öşür, cizye vs. gibi bazı vergilerden Kitab (Kur'an) ve Sünnet söz etmektedir. İslam, bir yandan Kur'an ve Sünnet gibi ana kaynakları vasıtasıyla bunları ortaya koyarken, bir yandan da zaman, devlet ve ihtiyaçlara göre değişebilen, toplumun özel bazı ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve "Nevaib" diye adlandırılan bir vergi sistemini geliştirmiştir. Gerçekten savaş, deprem, kıtlık vs. gibi özel durumlarda devletin değişik isim ve miktarlarda yeni vergiler koyma yetkisi bulunmaktadır. Böyle durumlarda devlet, zenginlerden daha fazla vergi alma selahiyetine de sahiptir.

A – ŞER'İ HUKUK

1 – Kur'an

Kur'an, İslam, din, hukuk, kültür, medeniyet ve müesseselerinin en önemli ve başta gelen kaynağıdır. İslam toplumunun uyması gereken kanun ve nizamlar ile fertlerin hem devletle hem de kendi aralarındaki münasebetlerin tanzimi gibi konular, ilahi vahye dayanan bu kitapta mevcuttur. Kur'an, Müslüman toplumlarda dini, siyasi, iktisadi, sosyal, ahlaki ve askeri müesseselerin kurulup gelişmesine imkan sağladı. Müslümanlar aradıkları her şeyi Kur'an'da bulabiliyorlardı. İnsanları doğru yola davet eden bu kitap, ilme ve akla büyük bir önem veriyordu. Deyim yerinde ise Müslümanlar, vahyin ilk parıltılarından itibaren ilim ve akla verilen değer farkına vardılar. Böylece onun sağlam, mantıklı ve serbest düşüncüyü ne kadar desteklediğini anladılar. Bu sebeptendir ki, İslam dünyasının her rengine ve ırkından olan bilginler, Kur'an'ın bu işaretlerine dayanarak, fikir, siyaset, edebiyat, ahlak, felsefe, ekonomi, sosyoloji, sanat, hukuk ve metodoloji gibi alanlarda büyük bir sevgiyle çalışmaya başladılar.¹ Müslümanların her iki dünya rehberi olan Kur'an onların nasıl bir iktisadi dünyada yaşayacaklarını ve bunun kurallarının neler olacağını kimi yerlerde net olarak, kimi yerlerde de insana bazı ölçüler göstererek vaaz ediyordu. Osmanlı'nın da bir İslam imparatorluğu olması hasebiyle ilk kaynağı Kur'an'ın oluşturması gayet tabii ve makuldür.

2 – Sünnet

İslam hukukunun ikinci ana kaynağı Sünnet'tir. Sünnet, vahyin eseri olduğu için dinin temel rükünlerinden birini teşkil eder. Bu bakımdan Sünnet için “hay-i gayr-i metlüvv” tabiri de kullanılmaktadır. Önemi ve İslam hukukundaki yeri çok ayetle sabit görülmektedir. Hz. Peygamber'in, Allah'ın elçisi olması hasebiyle “Resulullah'a itaat eden, Allah'a itaat etmiş olur” ayeti kerimesi, onun emirlerine itaat etmek, yasaklarından da kaçınmak gerektiğini göstermektedir. Zira teamül ve hukuki anlayışa göre bir elçi, onu gönderen gibi kabul edilir. Hatta elçinin sözü, onu görevlendiren şahsın söylediği söz olarak değerlendirilir. Tarih boyunca bütün siyaset ve elçilik hukuku, işte bu karineye istinad eder. Sünnet meselesindeki bu eski içtimai mefhum, Kur'an'da sık sık te'kid olunmuştur. Gerçekten, İslam toplumları için devlet başkanı, komutan, kadı, öğretmen ve eğitici olma özelliklerine sahip olan Hz. Muhammed her şeyden önce bir peygamberdi. Onun sünneti ise, gerek ferd olarak her Müslüman, gerekse bütün bir İslam toplumu için, din ve Kur'an'ın açıklanmasından başka bir şey değildir. Onun öğretisi, hem dünya hem de ahret işleri ile ilgili idi. Onun fiil ve hareketleri, İslam'ın ameli olarak uygulanmasını öğretmeye yönelikti. Çünkü onu, Rabbi terbiye etmişti. Bu sebeptendir ki, onun ifade ve davranışları kendiliğinden değildi, vahye dayalı idi.²

Bütün İslam toplumları da Peygamber'in yapıp etmelerinden müteşekkil olan Sünnetinden haberdar bir şekilde hayatını idame ettirme konusunda titizlik göstermiştir. Bu titizliğin bütün İslam devletlerinde ve Osmanlı'da da var olduğunu müsaade etmekteyiz.

3 – İcma

İcma kelimesi, Arapça'da “azmetmek, kastetmek ve bir işi yapma hususunda kesin bir kararlılık içinde olmak” manalarına geldiği gibi “bir hususta ittifak etmek” manalarına da gelmektedir. Fıkıh usulü terimi olarak icma; “Muhammed ümmetinden olan müctehidlerin, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki herhangi bir devirde, şer'i bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleridir.” şeklinde tanımlanabilir. Bu anlamıyla icma, İslam kaynakları arasında üçüncü sırayı alır.³ İslam hukukuna göre icmayı uygulamak için bundan önceki iki basamağın yani Kur'an ve Sünnetin bu konuda herhangi bir hükmünün olmayışı gereklidir. Şayet bu hüküm ilk iki kaynakta var ise icmaya gerek kalmaz.

4 – Kıyas

Kıyas kelimesinin sözlük anlamı, bir şeyi takdir etmek, ölçmek, karşılaştırmak ve iki şey arasındaki benzerlikleri tesbit etmektir. İstilah olarak çeşitli şekillerde tanımlı yapılabilen kıyas, “şer'i hükmü belli olmayan bir olayı, aralarındaki müşterek benzerlik ve müşterek hüküm sebebi göz önüne alınarak, şer'i hükmü belli olan olaya

teşbih ve içtihad ile hükmetmektir. Söz gelimi bir hadisinde Hz. Peygamber, Buğdayı aynı miktar buğday ile satmaya müsaade etmiş, fakat fazlası ile satmayı yasaklamıştır. İşte buna kıyas ederek darıyı aynı miktar darı ile satmanın serbest, fazlası ile satmanın yasak olduğu sonucuna varılır.⁴ Bir ilkeye ulaşmak isteyen müçtehidin izleyeceği yol Kur'an, Sünnet, İcma ve son olarak Kıyas'tır. Bütün bu üç yol ve bilgi kaynağı kullanılmadan Kıyas yapmak doğru değildir. İslam vergi hukuku oluşurken de bu ilke merkeze alınmış, korunmuş ve uygulanmıştır.

B – ÖRFİ HUKUK

Osmanlı hukuk sisteminin Şer'i hukukun yanında bir de örfi hukuk da var olagelmıştır. Bu durumun nedeni zamanla karşılaşılan yeni medeniyetler, yeni insan toplulukları, dönemin ihtiyaçları ve eskiden gelen uygulamalardır. Kanun-u Kadim ve Yasağ-ı Padişah da denilen örfi hukuk Osmanlı hukuk dualitesinin en önemli göstergelerinden biridir. Fakat şu da bir gerçektir ki örfi hukuk, şer'i hukuk kaidelerine mugayir olamaz. Şer'i hukuk ile örfi hukuk arasında birbirine cevaz vermek bakımından derin, önemli ve anlamlı bir bağ vardır. Bu bağ bütün Osmanlı saltanatı boyunca korunmuş, muhafaza edilmiştir.

İslam hukukunun fer'i delillerinden biri olarak gördüğümüz örf, sözlükte pek çok manaya gelmektedir. Bunlardan biri şöyledir: “İnsanlar arasında tanınmış, beğenilmiş, alışkanlık haline gelmiş ve duyulduğunda hatırı başka anlamlar gelmeyecek derecede özel bir mana taşıyan lafız.” Adetle eş anlamlı olan örf, “ Aklen ve şer'an iyi kabul edilen, selim akıl sahipleri yanında kötü telakki olunmayan şeydir.” Şeklinde de tarif edilmektedir. Keza bu tabir, “örf-i sultani” şeklinde, şeriatın temas etmediği bir mevzuda hükümdarın, nasslara aykırı olmamak şartıyla toplumun hayrı ve faydası için, bizzat kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar için de kullanılır. Gerçekten, İslam hukukçuları da butlanları, şer'i hukukun açık bir şekilde aksini emretmediği konularda amme maslahatının icab ettirdiği şekilde, örf ve adete uyarak kanun koymada serbest bırakmışlardır. Bunun için imamın (devlet başkanının), devletin esas nizam ve teşkilatında kendi görüşü ile hareket etmesinde bir sakınca görülmemiştir.⁵

Kimi zaman şer'i hukuk ile örfi hukuk arasında uyumsuzluklar mevcut olmuş olsa bunu yorumla ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Normalde halktan toplanması gereken vergiler belli ve hatta oranının dahi ne olacağı belli iken, zamanla, özellikle de olağanüstü hallerde

yeni vergiler örfi hukuk kaidelerine ya da ondan kaynak alarak çıkarılmıştır. Bu durum yönetimin daha esnek ve rahat davranmasına neden olduğu gibi işlerini de çoğu zaman kolaylaştırmıştır. Kaynağını yukarıda anlattığımız mefhumlardan alan vergi sistemi nasıl bir vergi sistemi idi buna cevap aramaya geçebiliriz.

II - OSMANLI VERGİ SİSTEMİ

Osmanlı devleti çok geniş topraklar üzerinde yüzyıllarca hüküm süren bir devletti. Dolayısıyla bu geniş coğrafyada çeşitli ırk, din, dil, örf adet ve kültürlere bağlı toplulukları bünyesinde barındırıyordu. Devlet her yönü ile birbirinden çok farklı ve değişik görüntüler sergileyen halkının durumunu gözden geçirmek durumundaydı. Devlet bağlı bulunduğu hukuk sisteminin normlarına uygun olarak onları yönetmek ve onlardan bazı mükellefiyetleri yerine getirmelerini istemek durumundaydı. Bu beklentilerinin ilk ve en önde geleni devlet ve kamu faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak amacıyla halkına vergiler yüklemesidir.

Osmanlı devletinde şer’i vergilerin esasını teşkil eden vergilerin toplanması ve sarf edilmesi gibi hükümler fıkıh kitaplarında tafsilatlı olarak anlatıldığı şekildedir. Tekalif-i örfiye vergi grubu ise tamamen geleneklere bağlı kalınarak reaya üzerine yükümlenmiştir. Bu vergi gurubu her döneme, devlete, topluma ve ihtiyaca göre değişiklikler gösterebilmektedir. İslam devletlerinde hükümdarlar toplumsal gereklilikler ve faydalar için şeriatın kendilerine tanımış olduğu alanlarda kanun koyma ve uygulama şansı bulmuşlardır. Devlet yaşamında hemen her zaman ortaya çıkan yeni gereksinimler İslam hukukunun dondurulmuş kalıplarıyla doğrudan doğruya ilgili değilse de yeni hukuk kuralları ile birbirlerine uyarlanmışlardır. Bu durum neredeyse bir zorunluluk halini almış ve şeriatın özüne aykırı olmamak koşuluyla ulema, egemenlik hakkına sahip olan sultanlara bu konuda istedikleri gibi davranmak yetkisi vermiştir. Bu konuda ulemanın düşüncesi şu şekildedir: “ Şeriat düzeni ebedidir. Her vakit var olacaktır. Bu düzeni İslam topluluğunda yaşatmak ise siyasal güce sahip olan hükümdarın görevidir. İlahi olan İslam sistemini hükümdarın akıl yoluyla koyacağı kurallar geliştirebilir ve koruyabilir.” İlahi hukuka dokunmamak ve ona aykırı olmamak koşuluyla Osmanlı hükümdarının hukuk yapma yetkisi vardır.⁶ Bu bağlam üzere düşünüldüğünde yeni çıkan her bir ihtiyaç, hasıl olan her bir gelir kalemi kendi adında bir vergiyi de kendi içinden çıkarır. Dolayısıyla Osmanlı da onlarca vergi bulunmaktadır. Biz burada klasik anlamda yapılan ve yapılmış olanı yani vergileri Şer’i ve Örfi vergiler olarak iki ana bölümde ele alacağız. Bunların içinde de onlarca bölüme ayrılan vergileri çalışmamızın sonuna ekleyeceğimiz bir tablo ile göstereceğimize burada ayrıntısına girmekten imtina edeceğiz

III - OSMANLI’DA ŞER’İ VERGİLER

Yukarıda değindiğimiz kaynaklardan – Kur’an, Sünnet, İcma, Kıyas – neşet eden vergilerdir. İslam hukukuna dayanmaktadır. Osmanlı’dan önceki Müslüman Türk devletlerinde uygulana gelen bu vergiler Osmanlı’da da tıpkı vaaz edildiği gibi

uygulanmış, tahsil edilmiştir. Fakat bu vergileri daha çok Müslüman olanlar ödemekte gayri Müslim teba ise adına düzenlenmiş birkaç vergiyi ödemektedir. Şer'i vergiler de kendi içinde pek çok ana bölüme ayrılmaktadır. Şimdi bunların üzerinde durabiliriz.

1. Zekat

Zekat, İslam'ın, üzerine bina kılındığı beş esas temelden biridir. Bu bakımdan zekat, sadece "farz" diye bilinen hükümlerden biri olmayıp, aynı zamanda İslam binasının üzerine inşa edildiği beş büyük sütundan biri olma özelliğini de taşır. O, her şeyden önce Allah tarafından yerine getirmekle emrolunan bir ibadettir. Müslüman, bu ibadeti Allah'ın emrine uyarak ve O'nun rızasına kavuşmayı dileyerek yerine getirir. Zekatın bu ibadet manası yanında bir de yüce insani hedefleri, üstün ahlaki değerleri, sosyal ve iktisadi gayeleri vardır.⁷

Zekat öyle bir vergidir ki anınla rıza-yı Bari uğrunda en sevgili olan malından bir miktar vermekle fakirlerin ihtiyacı defolonur. Fakirlerin, zengin emvalinden bir hakkı, bir nasibi vardır. O, nasibini alınca gani (zengin) onun nazarında bir müdafî'dir. Ona karşı hikd ve hasedi mürtefi olur. Bu hayat girdibadında gani olsun, fakir olsun herkes hayatın zaruriyyat ve levazımını mütalebe eder (ister). Zayıf kaviden ihtiyaçlarını istifaya mazhar olur, kolaylıkla havayic-i zaruriyyesini eline geçirirse ne ala; yoksa cebr ile, zor ile alır. Bu ise içtimai nizamı bozar. İslam, zekatı farz kılmakla içtimai nizamı halelden muhafaza eder.⁸

İslami bir devlet veya Kur'an'da belirtilen yerlere ödenen mali bir mükellefiyet olmasından dolayı onu (zekat) verenlerde bazı şartların bulunması gerekir. Konu ile ilgili eserlerde bu şartlar şöyle sıralanır:

- A – Müslüman olmak
- B – Akıl (temyiz gücüne sahip) ve baliğ olmak
- C – Hür olmak
- D – Nisaba malik olmak
- E – Borçlu olmamak
- F – Havelan – 1 havl⁹

Vergiler arasında zekatın kendine has bir durumu bulunmaktadır. Bu yüzden ona konu olan eşyanın durumu da farklılık arz eder. Keza İslam hukuk ıstılahında zekat olarak isimlendirilen vergi, elde bulunan malın az veya çok olmasına bakılmaksızın tamamına teşmil edilmemiştir. Ancak eldeki mal, belli bir miktara eriştikten ve üzerinden bir sene geçtikten sonra zekata mevzu teşkil eder.

Osmanlı'da bu vergi önemli bir içtimai vazife görüyor, zengin ile yoksulun arasındaki

makasın kalkması en azından biraz daha daralmasına neden oluyordu. Paylaşmak dini olan İslam bu akaid ile içtimai hayata nizam getirmiştir. Bu durum İslam dininin bir paylaşım dini olduğuna dair örneklerden biridir.

2- Öşür

İslam maliye sisteminde devletin Müslüman vatandaşını yakından ilgilendiren vergilerden biri de öşürdür. Sözlükte “onda bir “ veya “on cüzde bir cüz” gibi anlamlara gelmekle beraber, ıstılahta mutlaka ona bir anlamına gelmez. Aşirin (öşür vergisini toplayan memur) muhtelif miktarlarda tahsil ettiği vergiler (sadakalar) manasında bir cins ismi olarak kullanılabilir. Bu sebeple onda bire öşür dendiği gibi yirmide bire ve hatta kırkta bire de öşür denilebilir.¹⁰

Bir tarım ürününden öşürün alınabilmesi için her şeyden önce o ürünün elde edildiği arazinin ”Arazi-i Öşriye”den olması gerekir. Bir arazi, şu şekillerden biri ile öşriye olabilir:

- 1 – Sahipleri, kendiliğinden Müslüman olan topraklar
- 2 – Sahiplerinden harple alınıp Müslümanlara dağıtılan topraklar
- 3 – Ölü bir toprağın, Müslümanlar tarafından ihya edilmesiyle
- 4– Sahibi bilinmeyen bir toprağın, devlet tarafından bir Müslüman’a mukataa suretiyle verilmiş olmasıyla.¹¹

Yukarıda zikredilen şartlardan birine haiz olan bir araziye ekip biçmiş ve ondan ürün elde etmiş bulunan bir Müslüman’ın, o mahsulün öşrünü vermesi gerekir. Bu yükümlülük Kur’an’ın çeşitli surelerinde konu edilmiştir.

Öşür verecek olan kimsede, arazisinin öşriye olmasından başka diğer bazı şartlar daha aranmaktadır. Bunlar, kişinin Müslüman olması, elde edilen ürünün sahibi olması, ürünün mevcut olması ve nisaba malik olması gibi şartlardır.

Tahsil sureti ve sarf mahalli şer’en tayin ve tahsis edilmiştir. Vaktiyle sulak arazide, masraf ve zahmetsiz alınan mahsulden tam öşür, dolap ve makine gibi alet ve edevatla, masraf yapılarak elde edilen mahsulden yarım öşür alınırdı. İmparatorluğun istila devrinde, arazinin mükellef olduğu aşar, timar ve zeamet namıyla askere ve has adıyla vezir ve ümeraya verilir, bakiyesi havassı hümayun itibar edilerek devlet hazinesine terk olunurdu. Timar ve zeamet sahipleri, bölgeleri dahilindeki diğer vergilerle birlikte aşarı da cibayet ederler ve hasılatı ile mahalli masrafları karşılardı. Havassı hümayun ile ümeraya ait yerlerde, aşar hususi memurlar eliyle toplanırdı.¹²

Hazine ihtiyaçları arttıkça bu düzen bozulmuş, timar ve zeametlere ait aşara devlet el koyarak, bir veya birkaç seneliğine mültezimlere satmaya başlamıştır. Bu hal Tanzimat’ın ilanına kadar devam etmiştir. İltizamın kaldırılması ve mahsullerden alelumum onda bir alınması hususları, Tanzimat’ın vazettiği ilk nizamlar arasında yer almaktadır. Ancak kurulan teşkilatla bu işi yürütmek mümkün olamamış, mahsul layıkıyla muhafaza edilemeyerek değeri ile satılamamış ve hasılat düşmüştür. Bu

sebeple iltizam usulü yeniden ihdas edilerek, aşar varidatı kazalar itibariyle, taliplerine ihale edilmeye başlamıştır.13

3 - Cizye

Yeni memleketlerin fethi ve İslamiyet’i kabul etmeyen yabancı milletlerin taht-ı itaate alınması, bir Müslüman’ın, İmparatorluğun hudutları içinde, başka itikatta bulunanlara karşı, dini ve hukuki münasebette ne tarzda hareket etmesi icap ettiği sualini de birlikte getirdi. Farklı dinden olan insanların ödediği baş vergisine denilen cizye daha sonra imparatorluk içindeki ehl-i kitaptan olanlara uygulandı. Aralarında bilhassa Hıristiyanlar ve Yahudilerin, fakat aynı zamanda, Mecusi, Sabi ve Samaritlerin de bulunduğu anlaşılan Ehl-i Kütüp Cizye vermek şartıyla kendi dinlerini muhafaza edebiliyorlardı. Bu kanun Kuran’a dayanmaktadır. Kuran’da şöyle deniyor: “ Tanrıya, Kıyamete inanmayanlara ve Tanrının ve Resülünün haram kıldığı şeyleri haram görmiyenlere, Ehl-i Kütüpten hak dinine girmeyenlere karşı zelil bir halde, Cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar harbedin.”14

Zikredildiği gibi cizye bir baş vergisi idi; bunu, İslam devletinin yalnız Müslüman olmayan tebaası, yani zimmiler, kendilerine bahşedilen himayeye mukabil edeceklerdi. Verginin şekil ve mikdarı ikinci Halife Hz. Ömer tarafından tesbit edilmişti. Baş vergisi, yalnız tahtı itaata alınan gayri Müslim halkın erkeklerine vazedilirdi ve sini rüşte erişmekle, yani 15

yaşının tamamlanmasıyla başlardı. Bu vergi, her sene baş üzerine olmak üzere konulurdu. Reaya, yani Müsliman olmıyan tebaa, Halife Ömer’in tesbit ettiği mukarrarata göre, üç sınıfa ayrılmıştı. Birinci sınıf, zenginler her baş için altın para ile 4 Dinar veyahut 48 Dirhem gümüş; ikinci sınıf, orta halliler 2 Dinar veyahut 24 Dirhem; üçüncü aşağı sınıf ise, 1 Dinar veyahut 12 dirhem cizye veriyorlardı. Arapça ala tesmiye edilen en yüksek sınıf en yüksek mikdarı veriyordu. Bu sınıf, sarraf, bezzaz, çiftlik sahibi, büyük tüccar ve bunlara benzer geliri 10.000 dirhemden yukarı olan zengin halktan teşekkül ediyordu. İkinci sınıf mutavassıt adını alıyor ve geliri 200’den çok ve 1000 dirhemden az olan bütün orta halliler bu sınıftan sayılıyordu. Terzi, boyacı, kunduracı, kundura tamircisi gibi 200 dirhemden az geliri olan sanat erbabı, Arapça edna denilen üçüncü ve aşağı sınıftan addediliyorlardı. Görülüyor ki, verginin taksiminde, vergiyi vermekle mükellef olanların tediye kudreti esas olarak nazarı itibara alınmıştır.15

Kadın, çocuk ve ihtiyarlardan maada, baş vergisinden şunlar muaftı: sakatlar, hiçbir kazanç vasıtasına iktidar ve kabiliyeti olmayanlarla dilenciler ve köleler. Rahiplere de hususi bir nizam vardı. Bunlar yalnız hibelerden maişetlerini temin etmekte iseler baş vergisinden hariç tutulur, fakat zengin manastırlarda yaşadıkları takdirde, manastır reisi olan baş rahip her bir papaz için tam olarak baş vergisini tediye ederdi. Ulema delileri ve hunsaları da vergiden muaf olanlar meyanında addetmektedirler. Geçen bir zaman için cizyenin tediyesi istenmezdi.16

Baş vergisini vermekle mükellef olan birisi, İslamiyet’i kabul ettiği takdirde,

doğrudan doğruya, baş vergisinden muaf tutulurdu. Fakat İslamiyet'in kabulü, vergi senesinin başlamasından sonra vuku bulduğu takdirde, İslamiyet'i kabul etmesine rağmen, bu geçmekte olan sene için vergi vermek mecburiyetinde idi. Fakat artık buna şahsan getirilmesi icap eden bir borç nazariyle bakılmazdı. Geri kalan vergiler, İslamiyet'i kabul ve yahut ölüm hallerinde refedilirdi; çünkü bu takdirde iymansızlığın lekesi zail olmuş sayılırdı.17

Osmanlılarda Cizyenin tahsili, bir baş mültezime terk edildi. Bu da kendi tarafından takriben 180'e baliğ olan tahsildarlarını, memleketin muhtelif vergi mıntıklarına tayin ederdi. Defterdarlığın sekizinci kalemi olan cizye muhasebesi kalemi, senede 15.000.000 cizye kağıdı çıkarıyordu: bunlar 180 bohça içinde tahsildarlara veriliyordu: bunlar da, vergiyi tahsil ettikleri esnada, cizyeyi veren her ferde, cizye kağıtlarını verirlerdi. Cizye kağıtları her mıntıka için muayyen miktarda idi ve kaide olarak nüfus miktarı azaldığı ve yahut çoğaldığı takdirde de, değişmezdi. Bu suretle vaziyete göre, devlet ve yahut vergiyi veren halk zarar görmekte idiler. Baş vergisi kağıtları her üç sınıf için ayrı ayrı idi. 18

İslam hukukçularının cizye miktarlarını belirlerken bölgelerindeki uygulamaların etkisinde kaldıkları söylenebilir. Nitekim Hanefiler, Hz. Ömer'in Sevad topraklarında yaşayan

zimmilere yaptığı uygulamanın tesirinde kalarak zengin, orta halli ve fakirler için olmak üzeri 48, 24 ve 12 dirhemlik üç ayrı cizye miktarı belirlemişlerdir. Hanbeliler de aynı miktarda cizyeyi benimsemektedirler. Malikiler, yine Hz. Ömer'in başka bir uygulamasına dayanarak cizyeyi altın paranın hakim olduğu yerlerde 4 dinar, gümüş paranın hakim olduğu yerlerde 40 dirhem olarak belirlemişlerdir. Bu miktarlar Malikiler'e göre cizyenin üst sınırını oluşturur. 19

Cizye zaman içinde pek çok değişikliğe uğramış nihayet 1909 yılında tamamen kaldırılmıştır.

4 – Haraç

Arapça harc kökünden gelen ve sözlük anlamı “ topraktan çıkan şey” olan harac kelimesinin Arapça'ya Akkadca veya Aramice'den yahut Süryanice aracılığıyla Grekçe'den geçtiğine dair farklı görüşler vardır. Talmut'ta “ baş vergisi”, Pehlevice'de “vergi” ve Aramice'de yine “ vergi” anlamlarına gelen söylenişleri birbirine yakın kelimelere rastlanmaktadır. İslam fütuhatından önce Arapça'da yer aldığı bilinen kelimeye toprak, bina, hayvan, köle gibi kaynakların ürün, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbiriyle alakalı çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden harac zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır.20

Fıkıh ve kamu maliyesi literatüründe haraç kelimesinin biri genel, diğeri özel olmak üzere iki teknik anlamı vardır. Mutlak olarak ve öşür veya cizye terimlerinin zıttı düşünülerek kullanıldığında üretken arazilerden alınan nakdi yahut aynı toprak

vergisini ifade eder. Haracın hukuki dayanağı, Hz. Ömer'in fethedilmiş toprakları savaşçılar arasında dağıtmayıp muayyen bir vergi karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakmak suretiyle hem tecrübesiz kişilerin mülkiyeti altında meydana gelecek verim düşüşünü engellemeyi, hem de Müslüman nüfus arasında adil bir gelir dağılımı sağlayarak kaynakların tahsisinde nesiller arası bir denge kurmayı gözeten ictihadıdır.²¹

Fakihler haracı tahsil usulüne ve toprakların fetih şekline göre farklı tasniflere tutmuşlardır. Tahsil usulüne göre haraç ikiye ayrılır:

1 – Harac-ı vazife veya harac-ı muvazzaf: Bu haraç çeşidinde devlet başkanı ekilebilir arazilerin alanına ve mahsulün cinsine göre maktu bir vergi koyar. Bu usul, çiftçiyi ekime zorlayarak devlet gelirlerinin azalmasını önlemeye yöneliktir.

2 – Harac- Mukaseme: Miktarı ne olursa olsun mahsulün dörtte bir, beşte bir gibi belli oranının tahsilinden ibarettir. Bu usule göre topraktan ürün alınmadığında vergi de tahsil

edilmemekte, buna karşılık yıl içinde tekrarlanacak her hasat için vergi tahakkuku söz konusu olmaktadır.

Toprakların ele geçiriliş şekline göre şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1- Sulh antlaşmasıyla fethedilen toprakların haracı. 2 – Silah zoruyla ve antlaşmasız fethedilen toprakların haracı.²²

Haraç konulması için toprağın haraç toprağı statüsünde ve ekilebilir, sulanabilir olması gerektiği hususunda fakihler görüş birliği içindedir. Başka bir ifadeyle tarıma elverişli olmayan topraklardan ve konut alanlarından haraç alınmaz. Çünkü toprağın kirası sayılan haraç üretken olmayan araziye takdir edilemez. Haraç miktarı belirlenirken toprağın kalitesi ve verimliliği hesaba katılır; mesela iki yılda bir ekilen araziden yarım haraç alınır. Ayrıca toprağın sulanabilirliği ve suyun durumu da önemlidir.²³

Vatandaşın alınacak miktarı, toprağın verim gücüne, araziye ekilen ürünün cinsine ve arazinin sulanış tarzına göre değişir. Harac vergisinin oranını tesbit edecek olan amil (vergi toplama memuru), bütün bunları göz önünde bulundurmak zorundadır. Bu arada amil, harac verecek olan kimseleri rencide edip şu veya bu şekilde onları sıkıntıya sokamaz. Haracgüzarların (harac verenler) durumunu araştırıp onların mali sıkıntı içinde olup olmadığını kontrol edebilen devlet, duruma göre yetkisine dayanarak haracı affedebilir.²⁴

5 – Ganimet

Ganimet, Müslüman devletin, sabit ve belli olmayan gelirlerinden biridir. Kaynağını Kur'an'dan alan ganimet sözlük anlamı ile "bir şeyi zorluk çekmeden elde etmek" demektir. İslam hukuk ıstılahına göre "Müslümanların savaş yoluyla gayr-i Müslimlerden ele geçirdikleri esirler ve her türlü mal" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu

anlamıyla ganimet, harp esnasında düşmandan zorla alınan her şeyi ifade eder.²⁵ Bu vergi Osmanlı seferleri sonucunda da tahsil edilmiştir. İslam hukukuna göre beşte biri askere verilen bu vergi savaşlarda, savaşçıların motivasyonunu artırmak bakımından da önemli rol oynamış, devlet için de iyi bir gelir kaynağı oluşturmuştur.

6 – Gümrük

Devletin gelir kaynaklarından biri olan gümrük, günümüzde devletler arası uygulanan gümrükten farklı bir özellik taşıyordu. Cahiliye dönemi Arapları arasında “Meks” ve “Uşur” gibi isimlerle anılan ve uygulanış şekli bakımından gümrük vergisi yerine geçtiği anlaşılan ticari mal ve Pazar vergisinin, Hz. Peygamber tarafından ciddi bir islahata tabi tutulduğu bilinmektedir. Bununla beraber bu vergi türünün, ne ölçüde ve kimlere uygulandığı hususu, tartışma konusu olmuştur. Gümrük resminin tespitinde malın kıymeti yerine genellikle

şahısların Müslim veya gayr-i Müslim, yani zimmi veya harbi müste'men ve ülkenin de “darülharp” veya “darülislam” olması esas alınmıştır. Alınacak gümrük vergisinin nisbeti, darülharbin tutumuna göre belirlenmiştir. Gümrük resmi uygulamasında zamana ve yere göre farklılıklar olmakla birlikte Hz. Ömer zamanında oranlar genellikle Müslümanlar için %2,5 zimmi için %5, harbi müste'menler için de %10 olarak belirlenmişti.²⁶

Ana hatlarıyla şer'i vergileri bu şekilde özetleyebiliriz. Hem İslam devletleri hem de yine bir İslam devleti olan Osmanlı devleti için ciddi bir gelir kaynağı olan Şer'i vergiler devletin temel gelirini oluşturmaktaydı. Osmanlı'nın geniş bir coğrafyaya vakıf olması hasebiyle kimi yerde oranlar, kimi yerde türler ve hatta kimi yerde vergiler değişmekle birlikte, özü aynı kalmıştır. Fakat bu vergiler bir genelleme şeklinde ele alınmıştır. Bu vergilerin sayıları elliye yaklaşmaktadır. Detayına girmedığımız diğer Şer'i vergi türlerine ait bilgileri çalışmamızın sonuna ekleyeceğimiz vergi türleri tablosundan incelenebilir. Şimdi devletin diğer gelir kaynağı olan Örfi vergileri inceleyebiliriz.

IV - OSMANLI'DA ÖRFİ VERGİLER

Osmanlı devleti, kendisinden önceki diğer devletlerde olduğu gibi, örfi bazı vergileri koymak zorundaydı. Zira dönemin özelliği diyebileceğimiz harpler durmaksızın devam ediyor ve şer'i vergiler de bu durumun yüklediği masrafları karşılamaktan uzak bulunuyorlardı. Yüksek miktarda askerin beslenmesi, donatılması ve harbe hazır bir duruma getirilmesi ile donanmanın hazırlanması vs. gibi mecburiyetler, devleti, böyle bir vergiyi koyma zorunda bırakıyordu. Harpler mali yönden sıkıntılı günler yaşayan hazineyi daha da zor durumlarda bırakıyordu. Bu tür durumlarda ihtiyaç olan alanın adıyla anılacak olan bir vergi çıkarıyordu. Olağanüstü zamanların yeni gelir kaynağı olan bu vergiler genellikle acil ihtiyaçların karşılanması için kullanılıyordu. Fakat bir defalığına ve olağanüstü koşullarda çıkıp da uzun yıllar alınmaya devam etmiş örfi vergiler de bulunmaktadır. Bu tür durumlar halkın zararına olmakla birlikte, yeni isyanların da sebebini oluşturmaktadır. Osmanlı sultanların yine Şer'i

kanun ve hükümlere mugayir olmadan, kendi padişahlık yetkilerini kullanarak koydukları bu vergiler nelerdir? Şimdi bu vergi çeşitlerine kısaca bakabiliriz.

1- İMDADIYE

Amerika'nın keşfinden sonra dünya ekonomisi içinde para arzında meydana gelen büyük artış, Osmanlı ülkesinde de çok şiddetli para darlığına yol açmış, XVII. Yüzyıl başlarından itibaren mali baskıların artmasıyla ekonomideki nakdileşme eğilimin güçlendiren bu durum önce tımar topraklarının merkezi hazineye bağlanmasına, yani iltizamlaşmasına, sonra da iltizam topraklarının malikaneleşmesine sebep olmuştur. Özellikle 1683 Viyana Kuşatması ile başlayan ve yıllarca süren savaşların hazineyi tüketmesi üzerine, devlet

gelirlerini arttırmak için mukataaların malikane şeklinde verilmesi gibi tedbirler alınırken varlıklı kişilerden de imdadiyye adı altında yardımlar toplanması yoluna başvurulmuştur. Tımar sisteminin gerilemesine paralel olarak merkezi hazineye önce iltizam, ardından malikane şeklinde alınan haslar karşılığında yapılan bu nakdi ödemeler zamanla bir vergi yükümlülüğü şekline dönüşmüş, önceleri sefer masraflarını karşılamak için konulan imdadiyye XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren örfi bir vergi haline gelmiştir. Bu yönüyle imdadiyye avarız adıyla anılan vergiler içinde, fakat hasların tamamen ilgası olarak değil ekonominin nakdileşmesinin bir aşaması olarak görülebilir. Zira has tahsisleri imdadiyyeden sonra da devam etmiştir. İmdadiyyelerle ilgili belgelerde, bu vergilerin ilga edilen hasların değil “tekalif-i şakka” diye anılan çeşitli vergilerin yerini tutmak üzere ihdas olunduğunun belirtilmesi bunun açık göstergesidir. Nitekim kaptan paşaların imdadiyyesi türünden bu verginin has karşılığı olduğunu gösteren kayıtlar bulunduğu gibi bazı idarecilerin hem has hem de imdadiyye gelirleri vardı²⁷

Savaş yıllarına has bir vergi olan imdad-ı seferiyyenin yanında, yaklaşık onun yarısı miktarında olup barış yıllarında toplandığı için “imdad-ı hazariye” adını alan yeni ve düzenli bir vergi ilk defa 1718 yılında alınmış, böylece imdadiyye, savaş ve barış yıllarında yayılan ve birbirini tamamlayan iki kısma ayrılmıştır. ²⁸

Bu vergilerin savaşlar döneminde alınması zaten savaştan yorulmuş ve bezmiş halkın üzerine bir yük daha binmesi sonucu ile halkın geçimini daha da zorlaştırmıştır. Bu tür önlemlerle devlet gelirinin zamanlık ya da dönemlik artması herhangi bir çözüm oluşturmadığı gibi yapılacak kimi geçici çözümler, özellikle de iktisadi anlamdaki geçici çözümler sorunun daha da büyümesi gibi bir duruma dönüşecektir

2 - İANE-İ CİHADİYE

Bu vergi de isminden anlaşılacağı üzere, savaşlar yüzünden devletin karşılamak zorunda olduğu masrafları azaltmak ve harp giderlerine az da olsa vatandaşı ortak etmek gibi bir gayeye matuf idi. Savaş yardımı adını taşıyan bu vergi, her bölgenin mali imkanları göz önüne alınarak halka salınan bir mükellefiyettir. Bu vergi kaleminin miktarı zaman ve şartlara göre değişiyordu.²⁹

3 – AVARIZ

Arız ve arızanın çoğulu olan avarız, sözlükte “sonradan meydana gelen, asli ve sabit olanın zıddı” gibi manaları bulanan avarızın Osmanlı maliyesinde vergi ve bütçe terimi olarak birbirine bağlı anlamları vardır. Vergi terimi olarak ise yerine ve vergisine göre, sayım birimi olan gerçek avarız hanesinin dört ila elli hanesi bir avarız hanesini oluşturmuyordu. Donanma için kürekçi istendiği zaman elli hane başına bir kürekçi çıkarılıyordu. Diğer haneler de çıkardıkları kürekçinin harçlığını verirlerdi. Kürekçi ihtiyacı karşılandıktan sonra kürekçi yerine

bedel olarak para istenebilirdi. Avarız adı altında toplanan vergide ise dört beş gerçek hane bir avarız hanesi sayılırdı. Bunlar avarız hanelerine dağıtılan vergiyi kendi aralarında paylaşır öderlerdi. 30

Osmanlı bütçelerinde ise avarız düzenli olmayan gelirlerin başlıcalarını teşkil etmekteydi. Bu tip vergilerin çoğu “avarız” adı altında tahsil edilir ve bazı tahsil fermanlarında “bedel-i avarız” olarak da geçerdi. Avarız nakit olarak alınır, nüzül ve sürsat ise buğday, un, yağ şeklinde aynı olarak tahsil edilirdi. Avarız vergisi fevkalade vergilerdendi ve genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanırdı. Fakat ardı ardına yapılan savaşlar bu vergiyi de normal vergiler haline getirmiştir. 828 milyon akçelik 1692 yılı bütçesinde avarız vergisinin payı 188 milyon akçedir. Milyarı aşan 1715 bütçesinde ise bunun payı 134 milyona kadar düştü. Bu sırada tahsil edilen “ımdad-ı seferiye” vergisi bu payın düşmesine rol oynamış olmalıdır. Avarız vergisi Tanzimatla birlikte kaldırılmıştır.³¹

Örfi vergilerin neredeyse hepsi olağanüstü bir halin kaldırılması ya da düzeltilmesi için konulurken bunların daimi olması Osmanlı bütçesinin 17. Yüzyıldan sonra ne kadar kırılğan olduğunun da ciddi bir göstergesidir. Bu vergileri ödeyen halkın ne durumda olduğu da başka bir merak konusudur. Genel hatlarıyla anlatmaya gayret ettiğimiz örfi vergilerin daha teferruatlı olanlarını çalışmamızın sonuna ekleyeceğimiz tabloda bulmak mümkündür.

V - VERGİ MUAFIYETİ

Osmanlı devletinde vergiden muaf olan guruplar ya da kurumlar mevcut bulunmakta idi. Müslim ya da gayr-i Müslim din adamı olmak, önemli bir hizmet ifa etmek, Seyyid ya da Şerif soyundan gelmek, herhangi bir bölgeyi tarıma veyahut yerleşime açarak şenlendirmek dönemsel ya da ömürlük vergi muafiyetlerine sebep olabilmektedir. Bu durumda resmi makamlarca verilen muafiyet belgeleri bu ayrıcalığın en önemli dayanağıdır.

VI - VERGİ TOPLAMA TEŞKİLATI

Hizmet sahiplerinin, kendilerine toplayacakları, “resimler” hususunda, resmi bir vergi toplama teşkilatı planına uydukları hatıra gelemmez. Has ve zeamet sahipleri dirliklerinin başına voyvodalar yolluyorlardı. Bunlar da basın genişliğine göre, kendilerine tayin ettikleri subaşları yardımıyla vergileri toplamakta idiler. Serbest

olmayan timarlarda, sipahi ve sancakbeyinin adamı, ayrı ayrı, kendilerine “hasıl” yazılan vergileri almakta idiler. XVI. Asrın ortalarından sonra resmi hüveyetlerini kaybettiklerini ve sancakbeyinin hususi memuru haline geldiklerini söylediğimiz subaşların “serbest olmayan topraklar” dan beyler için

aldıkları resimler “rüsüm-u serbesti” adını almakta idi ki, bunlar “cerime”, “resm-i arus”, “yava”, “kaçgun”, “mal-ı gaip” gibi şeylerdir.³²

Dirlikler ister serbest (has, zeamet ve bazı timarlar) olsun, ister olmasın, hepsi de “şer’i şerif”in yüksek kontrolü altında idiler. Kadı, kazası dahilinde “serbest dirlik” teşkil eden nahiyelere ayrı ayrı naipler yollayarak, voyvodaların kontrolünü temin ediyordu. Gerek sancakbeyinin adamları ve gerek voyvodalar, asayiş vazifesini temin esnasında, çıkan hadiselerden “hükm-i kadı lahik olmadan” cerime alamazlardı. Daha birçok resimlerin tahsili için de yine kadının hükmü lazım geliyordu. Onun için, bu naiplerin mevcudiyeti reayanın hukukunu korumak bakımından gayet mühimdir.³³

Osmanlı vergilendirmeyi yaparken çeşitli bölümlendirmeler yapmıştır. Bu bölümlendirmeler tarihi, coğrafi ve ulaşım özelliklerine göre sistemleştirilmiştir.

Mekke Şerifliği Karaman Eyaleti Çıldır Eyaleti

Kırım Hanlığı Sivas “ Van “

Kaptan Paşalık Maraş “ Kars “

Rumeli Eyaleti Şam “ Bağdat “

Bosna “ Halep “ Musul “

Budin “ Trablus-Şam “ Basra “

Tamşvar “ Adana “ Lahsa “

Kaniye “ Kıbrıs ,, Mısır ,,

Eğri “ Rakka ,, Yemen ,,

Özü “ Diyarbekir “ Habeş ,,

Kefe “ Trabzon ,, Cezayir ,,

Anadolu “ Erzurum “ Tunus ,,

Eflak Voyvodalığı Trablus ,, Boğdan ,,³⁴

Yukarda görüldüğü şekilde taksim edilen Osmanlı yönetiminde, vergiler de bu mekansal konum üzerinde toplanmaktaydı. Fakat şunu açıklayalım ki bu kanunnameler çeşitli vergilere ait olmayıp, yalnız her sancağın, iktisadi bünyesine göre alınması gereken belli başlı

vergileri kapsamaktadır; aynı bir verginin bile sancağın fakir veya zengin oluşuna göre az veya çok olduğu görülmektedir. Osmanlı imparatorluğunun idare taksimatının her bir parçasının bünyesine en uygun bir şekilde özel olarak hazırlanmış bir kanunnamesi vardır. 35

Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edilen her yeni ülkede derhal devrin kendine göre mütehasısları vasıtasıyla tetkikler yaptırılıyor; iktisadi, siyasî durumu inceleniyor; memleketin, tetkiki imkân dahilinde bulunan eski devirleri de nazarı itibara alınarak, o sırada burada tatbik mevkiinde bulunan vergi sistemi, iktisadî hayat şartlarıyla memleketin o günkü durumu inceleniyor; eskiye nazaran bir gerileme görüldüğü takdirde, bunun ne gibi sebeplerden ileri geldiği araştırılıyordu. Bütün bu tetkiklerden sonra elde edilen neticelere göre o mıntıkanın istihsalini çoğaltacak, halkını bir kat daha iktisadî refaha kavuşturacak şartlar haiz ve yalnız o Eyalet ve yahut Sancağa mahsus, yeni bir vergi kanunnâmesi vücade getiriliyor ve büyük bir dikkatle tatbikine başlanıyordu. Bir tecrübe devresinden sonra, Beylerbeyinden bu yeni kanunun tatbiki hakkında gelen raporlar iyice incelenerek, kanunnâmenin değiştirilmesi icabeden kısımları değiştiriliyor, atılması gereken tarafları tamamen çıkarılıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun Eyaletlere ayrılmasında güdülen amaç, her hususta, fakat her şeyden önce iktisadî bakımdan kendi kendini idare etmesi idi. Her eyalet aynı zamanda imparatorluğun müdafaası için lâzım olan ve gelirine göre hissesine düşen asker mikdarını da yetiştirmekle ödevli bulunuyordu. Timar ve bunun büyüğü olan Zeametın esası bu idi . Bir yer zaptedilir edilmez, hemen tahriri yapılır; Timar ve Zeamete bölünür ve bunlardan müteşekkıl Nahiye ve Sancaklara , yani idare birliklerine ayrılırdı . Bu yeni mıntıkanın büyüklüğüne , zenginliğine göre ya hususî bir eyalet halinde ve yahut önceden mevcut bir eyalete sancak halinde eklenmek suretiyle idaresi tesbit edilirdi . Bu yeni bölgenin eklendiği Eyaletle iktisadî ayrılıkları olduğu takdirde bundan bir güçlük meydana gelmezdi; çünkü eklenen Sancak veya Sancakların , eklendikleri Eyaletin iktisadî bünyesine bir benzerlik göstermesi şart değildi. Bir Eyalette tâbi muhtelif Sancakların aynı Eyalette olmalarına rağmen , büyük kara yolları üzerinde önemli bir durak , bir transit merkezi ve yahut liman oluşlarına, hayvan yetiştirmeğe ve yahut ziraata önem verişlerine göre , iktisadî bünyelerine en uygun , özel surette hazırlanmış kanunları vardı.36

Bundan şu neticeyi çıkarabiliriz : Vergi kanunu vaz'ında nazarı itibara alınan idare birliği Eyalet değil , Sancaktır . O halde Osmanlı İmparatorluğunun ihtiva ettiği Sancak (Liva) adedince vergi kanunnâmesi vardır.

Birçok müverrih Osmanlı İmparatorluğunun kendinden önce mevcut olan meselâ Bizans ve Kölemenler'in nizam ve teşkilâtından tamamiyle faydalandığını, bunları olduğu gibi bıraktığını söylüyorlarsa da doğru değildir . Osmanlı İmparatorluğu eskiden mevcut olan ve iyi netice veren kanun ve nizamların bazan topunu, bazan beğendiği kısımlarını almakta tereddüt etmiyordu. Fakat uygun olmayanları atarak, bunların yerine en uygun bulduğu kanun ve nizamları koyduğu da bir hakikattir.37

Osmanlı vergi sisteminin bütün bir tarih boyunca aynı ve değişmeden kaldığını iddia etmek mümkün değildir. Kimi vergiler zamanla kalkarken, kimi vergiler ihtiyaca göre yeni konmuş, kimi vergiler geçici diye başlamış fakat sürekli hale gelmişken, kimi

vergiler sürekli alınırken kaldırılmıştır. Bu değişimin dönüşümün özellikle 17. Yüzyıldan sonra kaçınılmaz olduğunu görmekteyiz. Uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar devlet bütçesinde ciddi bir kayıp yaratmış bu kaybı ortadan kaldırmak için de yeni vergilere yönelinmiş, bu da toplumsal anlamda sıkıntıların baş göstermesine neden olmuştur.

VII - VERGİLERE TOPLUMSAL MUHALEFET

Osmanlı vergi sisteminin ilk dönemlerde kendi halinde yürüyen ve diğer devletlerdeki vergi sisteminden daha insancıl, daha uygulanabilir olduğu tarihi bir vakıadır. Fakat bu durum klasik döneme doğru bozulmaya yüz tutmuş, yerine yeni vergiler, oranları daha yüksek yeni harçlar getirilmiştir. Halkın üretim yönteminde ve gelirinde herhangi bir değişiklik ve yükseliş olmadan, aynı gelir üzerinden alınan vergi oranının artırılması ciddi bir toplumsal huzursuzluğun başlamasına, bunun büyük toplumsal kıyamlara dönüşmesine neden olmuştur. Bütün bu kötü gidiş, sıkıntılı ekonomik durum, başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar arasında yönetim, bir de Anadolu'da çıkan ayaklanmaları bastırmakla uğraşmış, enerjisinin büyük bir bölümünü de bu isyanları bastırmakla kaybetmiştir. Bu durum da uzun vadede hem Osmanlı Devleti aleyhine hem de halk aleyhine ciddi sorun ve sıkıntılar yaratmıştır.

Celali isyanları denince, aslında en az XVI. Yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasi ve sosyal koşullarla atbaşı yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanları birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir. Yavuz Sultan Selim zamanında başlayıp Kanuni Sultan Süleyman saltanatının ilk on yılını dolduran köylü isyanlarına gelince, onları ne özgenlikleri ve ne de oluş biçimleri yönünden "Büyük Celali Karışıklıkları" türüne başlangıç yapamadığımız gibi aralarında bir bağlantı da kuramıyoruz. Çünkü, Kanuni Süleyman'ın vergileri artırmak amacı ile giriştiği "arazi tahriri" sıralarında en yüksek kertesine çıkan kimi bölgelerin "raiyyet = çiftçi" ayaklanmalarında başbuğ olan Şeyh Celal, Baba Zinnun, Süklün Koca, Kalender Seydi vb.

genel olarak halkın tarikat ve Kızılbaşlık duygularını kullanmışlardı. Kendileri ve ayaklandırdıkları yığınlar da Osmanlı düzenliğine karşı çıkıyorlardır. Onun için, Anadolu'nun ancak şurasında burasında olup geçen bu tür hareketlere "isyan" demek zorunluluğu vardır. Öyle olduğu şundan da bellidir ki, bu ayaklanmalara katılan bölgeler ve bu bölgelerin halkı çoğunlukla Kızılbaş – Türkmen kökenli olduklarından yapısal derinliklerine ve hele siyasal devlet örgütlerine işleyememişler, böylece devlet kendini oluşturan gücün desteğiyle sözü geçen ayaklanmaları zoru zoruna da olsa bastırabilmiştir. Raiyyeti, şehirlisi, askerisi ve hatta mürtezikası ile devleti oluşturan bütün fonksiyonel ve toplumsal sınıflar toptan bu büyük kanlı bunalımın içinde bulunuyorlardı. Düşünsel hazırlayıcılığın hiçbir payı olmaksızın Türk toplumu kendi doğasına, hatta derneşim kurallarına ters yönde gelişmiş Osmanlı siyasi, ekonomik ve sosyo –ekonomik yürüntüsü üzerinde bilinçsiz bir dönüşüme uğramış

bulunduğu için, aldığı yeni kalıbın benzerini, biz insanlık tarihinin ancak eski dönemlerinde bulabiliyoruz. Böylece sosyal tarihimizin en az altmış yıllık felaketli olayı diye değerlendirebileceğimiz Büyük Celali Kavga'sının verdiği sonuç her yönüyle tam bir gerilikti.³⁸

Bu isyanların moral değeri dini unsurlar olsa da gerçek nedeni ekonomik buhran, yüksek vergiler ve adaletsiz işler, rüşvet, adam kayırma vs. idi. Köyüne vergi toplamaya gelen Türkmen köylüsünün şu dörtlüğü bu konuda ciddi bir göstergedir:

Şalvarı şaltak Osmanlı,

Eđeri kalkak Osmanlı,

Eken de yok biçen de yok,

Yemeye ortak Osmanlı.

Sonuç

Osmanlı vergi sisteminin bütün kurum ve kuruluşlarıyla hatta felsefi kaynak itibariyle İslam Dini ve kendinden önce kurulmuş Türk – İslam devletlerinden geldiğini görmekteyiz. Bu durum pek çok açıdan değışikliğe uğramış, Osmanlı kendi üslubunu katabilmiştir. Ortaçağ tipi imparatorluklarda para ekonomisinin geçersiz ya da kıt olduğu, bu yüzden vergi toplama işinin daha çok ayni ve hizmet karşılığı yapıldığı bir gerçektir. Osmanlı da bu konuda ayni vergi sisteminin uygulayıcısı olmuş, vergi gelirini hizmet sahibine yönlendirerek ulaşımın zor ve sıkıntılı olduğu zamanlarda tek elden vergi toplama lüksüne girmemiştir. Önceleri Dođu Avrupa ve Ortadođu'daki eski yöneticilerden daha merhametli ve insafly olan Osmanlı sistemi, zamanla, sistemin ve iktisadi olguların değışmesi dönüşmesi ile onlara benzemiş ya da ilk başlarda görülen insani yönünü – ekonomik anlamda – kaybetmiştir. Bu durum geçici yeni vergilere neden olmuş, fakat hiçbirini geçmemiş hepsi de bir görev halinde sonraki yıllarda kendini var etmiştir. Bu durum halkın üzerinde ciddi bir baskı unsuru olmuş,

yönetime karşı olumsuz duygular benlenmesini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı'nın bir İslam devleti olması hasebiyle Şer'i vergileri tahsil edip sistemleştirdiğini bilmekteyiz, fakat burada da şeriata tam olarak uyulduğunu bahsetmek hayli müşkül bir durumdur. Giderlerin azaltılmadığı ve gelirin de çok sistemli ve uzun vadede ancak artırılabilceği bir ekonomik sistemde, tek gelir artırma yönü ve yönteminin vergi oranına ek yapmak ya da yeni vergiler koymak şekli zamanla bir gelenek halini almıştır. Bütün bunlar içinde Osmanlı vergi sisteminin yönetimde olduğu bütün zaman ve mekanlarda yekpare bir bütünden oluştuğunu söylemek mümkün değildir. Kişinin gelirine, coğrafyasına ve dönemin durumuna göre vergiler farklılık göstermiştir. Bu durum eşitlik ilkesi açısından düşünölmeye değer olsa da çok uçuk örneklerin olmadığı da bir gerçektir.

Mehmet Erdogan

KAYNAKÇA

AKDAĞ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyamları, Barış Yayınları, ANKARA, 1999.

ALTUNDAĞ, Şinasi, Osmanlı, İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma, ANKARA, 1947.

BELLETEN, TTK. Basımevi, C. VIII, Sayı.32, ANKARA, 1944.

_____, TTK. Basımevi, C.55, SAYI 213, ANKARA, 1993.

ELDEM, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK. Basımevi, ANKARA, 1994.

GENÇ, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, 4. Baskı, İSTANBUL, 2005.

GÜNALAN, Rıfat, Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi, Kayıhan Yayınları, İSTANBUL, 2010.

GÜNALAN, Rıfat – AYDIN, Bilgin, Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi, Yeditepe Yayınları, İSTANBUL, 2008.

İNALCIK, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, 2.Baskı, Eren Yayıncılık, İSTANBUL, 1996.

KAZICI, Ziya, Osmanlı'da Vergi Sistemi, Bilge Yayıncılık, İSTANBUL, 2003.

KÜÇÜK, Levent, Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdarededeki Rolü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, ANKARA, 2007.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.3, MEB Yayınları, İSTANBUL, 1993.

TABAKOĞLU, Ahmet, İktisat Tarihi, Kitabevi Yayınları, İSTANBUL, 2005.

_____, Türk İktisat Tarihi, Derğah Yayınları, 7. Baskı, İSTANBUL, 2005.

TDV. İslam Ansiklopedisi, TDV. Neşriyat, C.4, İSTANBUL, 1994.

_____, TDV. Neşriyat, C.8, İSTANBUL, 1993.

_____, TDV. Neşriyat, C.16, İSTANBUL, 1997.

_____, TDV. Neşriyat, C.22, İSTANBUL, 2000.